

ԿԻՒՐԻՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

2.— ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1915 Ապրիլի կեսին էր, որ Կիւրինի թուրք կառավարութիւնը պաշտօնապէս յայտարարեց թէ հայերը իրենց ղէնքերը 24 ժամուան մէջ պէտք է յանձնեն պատասխանատու իշխանութեանց, հակառակ պարագային խստիւ պիտի պատժուին այս հրամանին չանսցողները: Յաջորդ օրը Բաղ. Ժողովը դաժարութեամբ խորէն Սրբ. Դիմաքսեանի նախադասութեան տակ այս խնդիրը քննութեան մասին: Ժողովը ստեղծուած ծանր դրութիւնը եւ ալլաղան պարտակաները նկատի ունենալով, ընդհանուր հաւանութեամբ յարմար տեսաւ եղած ղէնքերը յանձնել, բացարձակ վստահութիւն ներշնչելու եւ նաեւ օրինապահ հպատակութիւն ցոյց տուած ըլլալու համար կառավարութեան:

Ժողովուրդը օրէ օր ղէնքերը յանձնել սկսաւ կառավարութեան, մասնաւորաբար Գայմագամ Քեամիլ էֆ. և Անախտ պէշի տուած հաւաստիքներուն եւ խոստումներուն հաւատալով: Այսպէս խաբելէ վերջ երբ սկսան ժողովուրդի ընտրուած զաւակները բանտարկել, աւիֆ ընել, բնաջնջել, ի տես այս բոլորին յեղափոխական եւ ոչ-յեղափոխական մաս մը երիտասարդներ, որոնք չէին յանձնած իրենց ղէնքերը, ապաւինելով անոնց լեռը ելան: Ասոր վրայ Գեամիլ էֆ. զօրախումբեր հանեց անոնց կողմէն, ուղեց դանոնք ձերբակալել ու տեղն ու տեղը զարնել, ոչնչացնել: Բայց անոնց քաջ ընդդիմութիւնը յուսահատեցուց ղէնքը, չկրցաւ հետապնդել զանոնք:

Այս նոյն ոտեններն էր, որ բանտերուն մէջ անկարգութիւն խռովութիւններ տեղի կ'ունենային: Կը կեղեքէին, կը տանջէին կուսակցական պետերը, մասնաւորաբար Վարդան Ճըլլեանը, Չղօն Չուլճեանը, Գեղամ Ազատեանը, Համբարձում Չինողեան, Թերճան Չուլճեան, Համբարձում Պոյաճեան, Լեալյն, որոնք առաջուրէն իսկ ղէնք չյանձնելու կողմը ըլլալով շատ ուշ բռնուած էին: Այս խումբին միացուցին նաեւ պետելիները(1): Ասոնք կատարեալ դադարանապահ մնալով պատիւ բերին իրենց կուսակցութեան: Միայն իրենց հաւատարմութիւնը մը, Պ. Ս. Խաչիւրչեան մտոնիչի դեր կատարեց: Պր. Թորոս Չոզազեան եւ Պ. Առաքել Գոչուհեան ալ կատարեալ յեղափոխականի ոգով ուղեգրեան եւ Պ. Առաքել Գոչուհեան ալ կատարեալ յեղափոխականի ոգով ուղեգրեան մաքառիլ, ղէնքերը չյանձնելու համար պայքարեցան եւ բոլոր յանձնառութիւնները ըրին, բայց դժբախտաբար ազայականներու եւ ջրջերու մեծապիտակ եղան, խուզարկուեցան ամէն կողմ, փախստականներ կամ կուսակցական դրութիւններ փնտռելու պատրուակով: Յետագային ղէնքերը հաւաքուեցան մութխարներու ձեռքով: Այդ շրջանին մութխարներն էին Սարգիս աղա Շահպաղեան, Վարդիվառ Ազապէշեան, Լեալյն:

Առաջին բանտարկութիւնները տեղի ունեցան Ապրիլի 18-20ին, բայց 74 հոգի, կուսակցականներէ եւ նշանաւոր ղէնքերէ կը բաղկանային, որոնք համար դրեթէ երկու ամիս առանց բացառութեան ամէն օր ծեծն ու չարչարումները:

1. Գրտմական վերումով զինուորական ծառայութեան ղերծ մնացածները:

բանքները անպակաս էին, այնպէս որ ամենուն հաղուստներն ալ արիւնջուայ կ'ըլլային երբ տուն կը զրկէին զանոնք լուալ տալու համար: Ծեծին տակ նը- ղողներ, միսերնին փտողներ շատ կային:

Յունիս Տին որոշուեցաւ ասոնք սէվզ (աքսոր) ընել. այդ օրը սոսկալի տեղատարափ մը պատահեցաւ, հեղեղը բանտերը խուժեց, բանտարկեալները քիչ մնաց պիտի խեղդուէին, քանի մը հողի փախան: Կառավարութիւնը ասոր վրայ ամէնն ալ թողուց: Երկու օր վերջ մէկիկ մէկիկ զարձակ սկսան ձերբա- կալել եւ բանտարկել: 74 հողին ալ բոնեցին և Յունիս 10ին շփրայակալ սէվզ արքին: Առնուած ստոյգ տեղեկութիւններու համաձայն, Ուլաչէն անգին՝ Գար- տաշարի ձորը չհասած բոլորն ալ զնդակահար կ'ընեն կամ կը մորթեն վայրա- ղօրէն:

Յետոյ մնացեալ բոլոր այրերը նոյնպէս «կանոնաւոր» կերպով բանտար- կելէ վերջ, սէվզ քրին մաս առ մաս, անոնք ալ դացին ու չեկան: Օրը երեք սէվ- գիաք տեղի կ'ունենար, իւրաքանչիւրը 30-40 հողինոց, միշտ վիզերնին եւ թե- ւերնին շքիայակալ: Ամէն մէկ սէվզիաքի հետ 8-10 ժանտարմա կը զրկէին: Այս այրերէն մէկ մասն ալ Սեբաստիոյ ճամբուն վրայ՝ «Չալըս Օղլա» գիւղի շրջանին մէջ կը սպաննուին, նոյն անմարդկային մեթոսով:

Յունիս 27-28ին բանտերը լեցուեցան 13-15 տարեկան պատանիներով, 70 տարեկան ծերերով, հիւանդներով, կոյրերով, խելագարներով: Այս պայման- ներու տակ կառավարութեան կողմէ բոլորին կ'առաջարկուի թրքանալ: Բանի մը հողի կը տկարաման բայց մնացեալները իրենց ազգութեան եւ կրօնքին վը- րայ հոտոտաւ կը մնան եւ կը նախընտրեն մեռնիլ քան թէ թրքանալ:

Յունիս 5ին տեղի ունեցաւ ժողովուրդի առաջին տեղահանութիւնը կինե- րու եւ մանուկներու, որոնց ստիպեցին իրենց ինչքերը թողուլ: Զթոյլատրեցին ծախելու կամ հետերնին տանելու: Միայն տոպրակով մը եւ քանի մը օրուայ ուտելիքով ճամբայ ինկան:

Յունիս 31ին ուրիշ կարաւան մը ճամբայ ինկաւ: Ասիկա Պաղարճըէն Երեք ժամ անգին գիւղի մը մէջ կը թալանուի: 24 ժամուան մէջ անոնց ամէնքն ալ կը խուզարկեն եւ կը կողոպտեն, անասելի ձեւերով ու անասնային վերա- րերմունքով:

Բանտարկեալներէն յետոյ՝ դայմազամին յատուկ հրահանգով Առաջ- նորդ Սրբազան՝ Խորէն Արքեպոս. Դիմաքեանը եւ Բողք. Պատուելի Պետրոս Մուղալեանը ուրիշ ծանօթ կղերականներու եւ անձերու հետ տարուեցան: Տրուած լուրերու համաձայն քաղաքին բոլոր կղերականները քաղաքէն 3 ժամ հեռու վայր մը մորթուած են իրբեւ պետութեան դէմ դաւադրողներ ամբաս- տանուելով:

Յունիս ամսուն կիներուն եւ մանուկներուն տեղահանութիւնն ու աքսորը սկսաւ: Զախձոր եւ Ծուղուլի կողմէն սկսան զրկել: Վարդավառի տօնէն 8 օր ետք մենք ճամբու դրուեցանք մօտ 200 ընտանիք: Մեր կողմէն՝ Գարա թէփէյի երեւելի ընտանիքները, Ծահպազեան, Ալթունեան, Վարդապետեան, Պուլ- տուքեան եւն. մեր հետ էին: Ուրբաթ կէսօրէ վերջ էր. դուռները դոցեցինք, բանալիները յանձնեցինք ոստիկաններուն եւ ճամբայ ելանք:

Հետերնիս մասնաւոր պրահապան-ժանտարմայ չուսին: Պէրքլի գիւղէն Եէյս Լամխոք, Կէպէֆ Էրնու Մախմաւոք, Կարմիրթէրցի Ալի Էֆ. Պանրիւն, Մուխամետ ալէկ, Քեալիլ Էֆ. Բիքանիները (առաջնորդներ) խրատելով ուշ տանն ճամբայ հանել տուին մեզ: Առջի գիւղերը Զուխուրի մարդաղետնին վրայ

անցուցինք: Հոն մինչև առաջում մեր եղկելի վիճակը ողբացինք: Երիտասարդ եղբայրներ, ծեր հայրեր կորսնցուցած էինք, օճախնիս քանդուած, մարած էր: Հիմա ասկէ դատ սլատուի ինդիրը կը խորհէինք: Առաւօտեան ճամբայ ելանք դէպի Ղալախ գիւղին կողմը, բայց վիւղը չիջնուցին մեզ, երկար ճամբով մը վեց ժամ հեռու տարին եւ քէօջքին ետեւը նստեցուցին: Ճամբան Յակոբ աղա Շահապաղեան եւ Յակոբ աղա Պուլաութեան մեզի միացան: Ինչպէս յայտնի է, մանուկներէ զատ չափահաս այր չկար հետերնիս: Ժամը Լըր անցած էր, մութը կոխած էր եւ խոր լուսիւն կար: Այդ միջոցին հրացանի պայթիւններ լսելով սարսափեցանք: Նշխարներ ունէինք հետերնիս, հազարդութեան տեղ պանոնք կլէցինք աղօթելով: Մեռած կը նկատէինք ինքզինքնիս: Այդ դիչերն պանոնք կլէցինք աղօթելով: Մեռածն կանուխ գեռ չլուսցած կեդ նամակ մը բեռնալ անցուցնինք այդպէս: Առտուն կանուխ գեռ չլուսցած կեդ նամակ մը բեռնալ երկու Յակոբ աղաներուն, ըսելով թէ Քեամիլ էք. քէօջքն է եւ վերենք կ'ուզէ տեսնել: Երկուքին ալ թեւերը կապելով տարին Ղալախի կողմը եւ սպաննեցին: Անօթի-ծարաւ ճամբայ ելանք դէպի Տէվէ-Տէրտի, մարզահասակ խոտերուն մէջէն քալելով: Ջրհորի մը քով կեցուցին մեզ պատուիրելով, որ հաց չուտենք մինչև որ իրենց սկսելիք գործը վերջանայ: Ն. սկսան աղջիկները, կիները զատել, մայրերուն զգեստները հանել եւ սուրի սպառնալիքով ունեցած գրամները առնել, ըսելով՝ «Թէ կառավարութեան յարգը չգիտցուց, մեծութիւն ուղեցիք, առէք հիմա», եւն.: Կարուած գրամները սկսան կտրտել հանել, միշտ իրարմէ շուտ, մէկը միւսէն աւելի յափշտակելու աճապարանքով: Խեղճ մանուկները ահաբեկուած կը դողային, կը պրտային մայր-բերնուն վրայ դանակին խողալը տեսնելով: Մինչ մենք կ'աղօթէինք անդին, գրաստներուն վրայէն բեռները քակելով յափշտակել սկսան: Ընտիր դոյքեր էին. գորգեր, կարի մեքենաներ, գործուած շալեր, զգեստներ, զարդեղէններ, ասեղի գործեր, բոլորը դիզեցին իրարու վրայ եւ յետոյ քիբանիները եւ ժանտարմանները բաժնուեցան աւարը, ինչքերն ու ոսկիները, յաճախ կուտելով եւ իրարմէ աւելի շատ առնելու կիրքէն մտրակուած: Էջերն ու անկողինները չառնին: Կողոպտել յետոյ ըսին մեզի, «Թէ Արաբիոյ անապատները պիտի երթաք, կառավարութիւնը ձեզի հաց պիտի տայ, այլևս փափկութիւն չի վայելելը ձեզի...»:

Մինչև իրիկուն գործերնին լրացուցին: Զիերուն բեռնելով տարին աւարը. քաղցին այ աւիլներով լեցուցին եւ յետոյ խաղաղ սրտով սկսան նամազնի կատարել՝ ձեռքերնին գեռ արիւնով:

Գիշերը անցուցինք հոն եւ առտուն դարձեալ ճամբայ ելանք: Օրական 6-9 ժամ ծեծելով, հարուածելով կը քալեցնէին: Օր մը եւս յառաջացանք: Այս անգամ ալ զանազան շրջաններէ գիւղացիներ եկան դարձեալ կողոպտելու եւ առեւտնելու համար: Զաղապի մը մօտ՝ դտշաի մը վրայ կեցուցին մեզ, ուր դարձեալ պիտի սկսէին իրենց նողկալի գործերը: Բարբարաւարութեամբ մայ մը հանդիպեցաւ, որ Ալպիստան սէվգիաք տարած ըլլալով եւ կը դառնար: Աղաչեցինք անոր, որ մեզ Ալպիստան տանի: Թող չտուինք դիւքը, եւ բոճիկներն ու գիւղացիները փախան, սակայն Շէյխ Համիտը եւ Մահմուտը տաճիկներն ու գիւղացիները փախան, սակայն Շէյխ Համիտը եւ Մահմուտը տաճիկներն ու գիւղացիները փախան: Մենք ալ երկու ժամ վերջ Ալպիստան մտանք: Կառավարութեան պարզեցինք մեր վիճակը բայց մտիկ ընող չեղաւ: Օր մը ետք կարտուան մըն ալ եկաւ մեզի միացաւ: Քանի մը օր Ալպիստան մնալէ ետք ճամբայ

հանեցին մեզ առանց մասնաւոր ժանտարմայի: Մենք դէմ կենալ ուղեցինք, քսելով թէ եթէ առաջնորդ ժանտարմայ շտան չենք երթար: Ո՛վ կարեւորութիւն կու տար մեզի: Ծեծելով թողելով ճամբայ հանեցին:

Երկար ճամբաներէ երեք օրէն տարին մինչեւ Թեյ, անտառի մը մէջ, Արեան Բուխարին մօտ տեղ մը: Երկու օր մնացինք այդ անտառին մէջ, ու սէվ-գիւաքնիները դրամ ուզեցին մեզմէ: Բալորտիքի դիւզերը լուր զրկեցին թէ պատրաստ ըլլան մեզ կողմուտելու: Երկու օր ետք, իրիկուան ժամը 12ի աստուները հրացանի ձայներ լսուեցան եւ ահա այր ու կին, ղինեալ դիւզացիներ՝ յարձակեցան մեր վրայ: Ամէնքը զիրար կորսնցուցին, այնքան վայրագ էին յարձակումներն ու սպառնալիքները: Գիւզացիներն ու սէվգիւաքնիները հարս ու աղջիկ ստին գատելով լլկեցին, խոշտանդեցին: Մէկուն գլուխը պատուեցին, միւսին թեւը կտրեցին, ոմանք սուտ հիւանդ ձեւանալով անկողին պատկեցան, ոմանք մնացին միշտ պառկած: Անդին փոքրիկ Սուրէնի, Խորէնի, Սիրանոյշի եւ Վարդանոյշի մայրերը իրենց զաւակները կորսնցուցած ըլլալով, աստ ու անդ կը դեղերէին, մնառելով եւ իրենց ցաւը ողբալով: Քալանդուշու խառնիճազանջ բազմութեան մասնակցորդները՝ աւարի քանակութեամբ դիւրար դերագանցելու համար, մեծ եռանդ ցոյց կու տային: Մինչեւ յաջորդ օրուան կէսօրը կը թալանեն դոյքերը, կը յափշտակեն մնացած լուծանքերը: Սէվ-գիւաքնիները իրենց համար դաւլլուխին մէջ շատ գեղուհիներ ու թանկագին զոյքեր վար կը գնէին: Այդ շարչարանքները կրելէ վերջ, երկու օր անօթի, կրկին կը դարձնեն մեզ դէպի Ալպիստան: Անմիջական մահուան կը փափաքէինք այլեւս Քանի քանի հարսներ ծննդական ցաւերով կը տառապէին ճամբուն: Քանի պատանիներ լեյան դուբը լքուեցան եւ սղտիկներ լեռներն ի վար զլորեցան:

Բաղմաթիւ մայրեր լեռներն ի վեր փախան եւ մանուկները լքուեցան ճամբան: Մնացեալներն շարունակեցինք քալել, եւ այս անգամ երեք օրուան յառաջացած ճամբայէն դարձուցին մեզ ուրիշ ուղղութեամբ, ուր գտնու մը աւազակներ դարձեալ հանդիպեցան մեզի եւ անոնք ալ քանի մը կլինելու եւ աղջիկներ առնելով տարին:

Քալեցինք: Երթալիք ճամբանիս ժոյռ կայ եղևր: Ծատեր կրցան ժայռին վրայէն անդին անցնիլ: Ետեւը մնացողներուս վրայ դարձեալ աւազակներ յարձակեցան: Հրացանի պայթիւններ, ազդակներ իրար խառնուելով ահուկի թահուրո՞հ մը յառաջ բերին: Մայրեր ու զաւակներ թողելով կրկին փախանք դէպի Ալպիստան: Մէկ մասը գիշերը մինչեւ լոյս ճամբուն վրայ մնաց, իսկ առաջ անցնողներն ժանտարմայի մը միջոցաւ, որ աղջիկ մը առեւանգած կը տանէր, գացինք մտանք Ալպիստան: «Մամազան պայրամը»ի գիշերն էր: Ուրիշներու պէս, ես ալ մայրս, եղբորս զաւակները, հարսերնիս կորսնցուցի: Հոս, փոտերը դարձեալ լասրտերները ձեռքերնին եկան մէջերնիս մտան եւ լաւերը գատելով տարին: Մեր սէվգիւաթի կարաւանին միայն քառօրդը մնաց: Առաւօտուն փախչողներուս ետեւ մնացած մասն ալ սկսաւ դալ: Որը իր մայրը կը կանչէ, որը իր դաւակը: Սէվգիւաթին մէկ մասն ալ Գիւրին դարձուցին: Ոմանք Ղուլուխին մէջ մնացին, ուրիշներ աւազակներու ձեռք անցան, մաս մըն ալ Ալպիստանի մէջ յափշտակուեցան:

Շարաթ մը Ալպիստան մնալէ վերջ նորէն զրկեցին մեզ նոյն ճամբան եւ երեք օր յառաջանալէ ետք Ղուլուխի Արեան Բուխարի մօտէն ետ դարձուցին նորէն դէպի Ալպիստան: Երեք շարաթ եւս մնալէ վերջ դարձեալ միեւնոյն ճամբան բռնեցինք: Այսպէս երեք անգամ երեքական օր միեւնոյն ճամբան քա-

լեցնելէ յետոյ, ետ բերին Աշտիստան: Մերկ, թշուառ, բոկոտն, անօթի, ծա-
րաւ վիճակ մը ունեցանք: Սկսանք մուրալ: Այսպէս ամիս մը մնալէ վերջ Կե-
տայ անդամ կէսը Ռեքիայի կողմը, իսկ մնացեալ կէսերնիս ալ զշեցին Զէյ-
թուլի կողմը: Տասն օրէն աւելի քալելէ ետք մտանք Զէյթուն: Այս տասը
օրուան միջոցին քաղաքի երես տեսած չէինք: Իսկ Զէյթուն այրուած, քան-
դուած, աւերակ էր. եկեղեցին կը ծխար տակաւին: Գիշեր մը Զէյթուն մնա-
լէ ետք առտուն ճամբայ ելանք եւ կրեք օրէն հասանք Մարաշ: Օր մը կեցանք
այստեղ ուր տեղւոյն հայերը սիրով վարուեցան մեզի հետ եւ օժանդակու-
կութիւններ ըրին: Ուտելիք, հագնելիք եւն. տուին: Անդու՞ ժանտարմա-
ները ճամբան անոնց տուած հազուատներն ու անկողինները առին մեր ձեռ-
քին եւ այրեցին: Մարաշցիները նաեւ իրենց դրասանները մեր տրամադրու-
թեան տակ գրին եւ այսպէս եկանք Այնթապ:

Կիւրինէն մինչեւ Այնթապ որ 10 օրուան ճամբայ է, 3-4 ամիսէն բերին
մեզ: Հինգ օր մնացինք Այնթապ եւ շատ բարիքներ տեսանք Տոքթ. Մերլիէն:
5 օր վերջ անոնք որ մանչ զաւակներ ունէին դատուեցան եւ Պապ զրկուեցան:
Կնացեալներս Այնթապէն 5 ժամ հեռու Արը դիւղը տարին եւ անկէ ալ բո-
ւարտիքի դիւղերը բաժնեցին, իւրաքանչիւր զիւղի 30-40 ընտանիք տալով:
Ասոնց մէջ էին Շահապեանները, Պահատուրեանները, Գալալճեանները եւ
Ֆէրմանեանները: Յիշեալներս որ 47 հողի էինք, 19 հողի մնացինք մինչեւ
այն ատեն: Կիւրինի մուխթար Մարգիս աղային աղջիկը, Թրուանաա Շահ-
պան, որ դիւղացիի մը կողմէ առեւանդուած էր եւ բռնի Ուխտ եղած՝
մինչեւ հիմա կը մնայ անոր քով: Գիւղին մէջ դարձեալ կողոպտեցին, այ-
սինքն առին ամէն ինչ որ տուած էին Մարաշիք: Մահուան սարսափը ան-
պակաս էր մեր վրայէն: Կեցած դիւղերնուս անունը Պաքալ էր. մեզ 47 հողի
քարայրի մը մէջ լեցուցած էին ուր անձրեւը եւ ցուրտը անպակաս էր մեր
վրայէն: Ամէն օր մեր թշուառ մայրերը Մարաշ կ'երթային: Շատերը ջըր-
հորներուն մէջ կախեցին «տաճկեցէք» ըսելով: Ուրիշներ դիւղէն դուրս հա-
նելով ամէն ինչ ի դործ գրին: Մէջերնիս գրեթէ կոյս չմնաց: Մէկուկէս տա-
րի այս դիւղը մնացինք յետոյ երբ իմալաթխանէ (օրբանոց-ապաստանա-
բան) բացուեցաւ՝ փախանք եկանք հոն:

Օրերով լացինք հոս ալ, բայց այլեւս չունէինք սարսափն ու մեզ
սպառող չարչարանքներ:

Փարիզ «Նուպարեան Մատենադարանի»
ձեռագիրներէն

ՍԱԹԵՆԻԿ ԳԱԼԱՅՃՅԱՆ

3.— ԿԻՒՐԻՆԻ ԶԱՐԴՆ ՈՒ ԱՐՍՈՐԸ

1915 Ապրիլին մէջ Սուլթան Բէշտափ տարեգարձը կը տօնուէր: Առաջ-
նորդ Խորէն Եսս. Դիմաքսեան այս առթիւ շնորհաւորութեան դացած էր:
Կառավարութիւնը իր յարգանքներն եւ պատիւները կը շտալէր մէկ կողմէ
հայ պետին, միւս կողմէն սակայն հայերը ձերբակալելու հրահանգ կը յղէր
ամէն կողմ:

Օրուան տօնին առթիւ տեղական իշխանութիւնը կը հրահանգէր եւ կը
պարտադրէր քաղաքին խանութները շքեղազարդել, միւս կողմէ հայերը ա-
նակնկալի բերելով կը հրաւիրէր կառավարչատուն եւ հոն կը բանտարկէր